

::: प्रकरण दुसरे :::

xxx भावकवी राम गोसावी xxx

राम गोसावीकालीन मराठी कविता -

राम गोसावीकालीन मराठी कवितेचा काल 'नवकवितेचा' रस प्रभावाचा काल आहे. या नवकाव्याचे प्रवर्तक के. बा.सी. मॅकर आहेत. या मॅकर युगात अनेक कवींनी काव्य लेखन केले. त्यात राम गोसावी हे एक आहेत. नवकवितेचे प्रवर्तन स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या राजकीय घटनेने, उदयात आलेले नसून, विद्वतीय महायुद्धातील 'माणूसकीच्या विडंबना'तून निमोण झालेले आहे. नवकाव्य :

नवकाव्य पीरीस्थितीचा पीरपाक आहे -

सन १९१० नंतर युरोपातील कला क्षेत्रात नवे वारे वाहू लागले आणि इंग्रजी राज्य सुरू झाले. पारंपारिक बंधने अनावश्यक वाटल्याने कलाकार मुक्ततेकडे, स्वैरतेकडे झुकले. अविष्काराच्या रुढप्रणाली असमाधानकारक, साचेबद्ध वाटल्या म्हणून कलाकार नवे नवे प्रयोग करू लागले. सुधारणेची फुटे पुसण्यात आली, कलाकृतानी आदिमानवाची दृष्टी उचलली. त्यात 'क्रोचे' च्या निर्भिड सहजस्फूर्तीवादाप्रमाणे उत्स्फूर्तपणे जसे सुचेल तसे लिहावे, तर प्रॉइडच्या 'अतिवास्तववादानुसार' मुक्तमाचे दर्शन घडवावे. तत्त्वज्ञानाच्या क्षेत्रातील या नव्या दोन धर्तीची भर पडली. उदाच्या बंधमातून बाहेर पडण्यासाठी लॉरेन्सने 'मुक्तछंद' काव्य क्षेत्रात आणला. कलाक्षेत्रात 'तोषतोषणा' शब्दाचा गुळगुळीतपणा वाटल्याने खरा अर्थ स्पष्ट होईल म्हणून नवे शब्द तयार करण्यात आले. भावनांच्या अभिव्यक्तीसाठी नवे शब्द आले. 'शब्देदीवण सर्वोदये' याप्रमाणे शब्दातील अर्थ पारदर्शक झाले. 'हुम्हुम्त ये डमर' किंवा 'सागरा प्राण तळमळला' असे शब्दात नवे अर्थ आणि दृश्यमूल्य आले. त्यासाठी 'Blank Verse'च्या धर्तीवर 'वैनायक' सारखी विषयप्रधान काव्यात साजेशी अशी रचना आली. दृश्यमूल्यातून प्रीतिमा साकार होऊ लागल्या. कविता ही यत्नचित्र ही कल्पना रद्द झाली. याप्रमाणे युरोपात नवे काव्य लिहले गेले.

पीहल्या महायुद्धाची प्रखरता पाश्चात्यांना अधिक जाणवली

पहिल्या म्हायुद्धातील प्रखरता पाश्चात्यांना अधिक जाणवली यांमुळे काव्यांना नवे विषय मिळाले. जुनी जीवनमूल्ये पार बदलली होती. अनुभवाचे विषय बदलले होते. म्हणून अभिव्यक्तिच्या नव्या पध्दतीही आल्या. विज्ञानाने विनाशी नवे जग निर्माण केले. त्याने असुंदराला काव्यीकषयक बनावले. भावनेत तिरकस सूचकता आली. या युगांमुळे वैश्विक जाणवतून होणारी प्रस्फुरणे आणि दुस-या स्वातंत्र्याने गतिमान बनलेल्या आर्थिक, सामाजिक परिवर्तनातून निर्माण होणा-यार्थिक प्रवृत्ती असे दोन प्रवाह वाहू लागले. "म्हायुद्धोत्तर वैश्विक जाणवणे आघात मराठी कवितेला पचवायचे होते. आत्मनिष्ठ जाणवतून निर्माण होणा-या कित्येक वृत्ती-प्रवृत्तींना तिला सामावून घ्यायचे होते." १ शिवाय प्रकट म्हातील आशय अप्रकट म्हातील आशय संज्ञाप्रवाहाचे किन्न साहित्यात आले. साहित्यातील जुने संकेत, स्त्री रूढी टळून गेले. नवजीवन दर्शनाचा धाट काव्यात आला. 'सत्य-शिव-सुंदरम'वरील निष्ठेचा पूर्णपणे टळून गेली.

भारतावर पहिल्यापेक्षा दुस-याय म्हायुद्धाचा परिणाम अधिक झाला. इकडेही जुनी जीवनमूल्ये उध्वस्त झाली. नवजीवन भयावह बनले. या नव्या आशयाला बा.सी. म्हेकरांनी नव्या काव्यात नवीन पध्दतीने चित्रित केले. म्हेकरांच्या कवितेपासून सुरु झालेल्या नव्या परंपरेला 'नवकविता' ही संज्ञा मिळाली. दुस-या म्हायुद्धाचा हा काळ होता, त्यावेळी एकूण मराठी साहित्यच आमूलाग्र कळण घेत होते. म्हेकर हे सौंदर्यमीमांसक कादंबरीकार, समीक्षक होते. परंतु ते प्रथम कवी होते. त्यांची 'भृगु दे काठिण्य माझे' ही कविता 'दुसरे पसायदान' आहे. ग्रामीण संस्कृतीच्या अस्मितेला प्रीतिष्ठता लाभली. मुंबईतील खुरटे यंत्रमय जीवन त्यांनी अनुभवले. यंत्रावर कौटुंबिया धारा पिळणारा घामाघूम चक्रपाणी आणि म्पुरांच्या गीलच्छ वस्तीत 'भो भो' भुंकणारी लालसंध्याकाळ, चाळीच्या आणि गिरण्यांच्या खुराड्यात जन्मठेप कंठणारे, दारत बुडून मरणारे जीव पाहून ओल्या पिपात पडून मेलेल्या उंदरांना

पाहून जशी किळस वाटते तशी त्यांना किळस वाटते. म्हणून म्हणून कवी म्हणतो--

“गंरिब बिबारे बिबार्त जगले
पिपाति भेले उचकी देजत” २

त्यांच्या ‘काही कविता’ त साम्यवादी पडसाद दिसतो. जीवनातील विसंगती, विपयांस विकृती अनुभूत त्यांच्या कविहृदयाला धक्का बसतो. धक्का देणे हे म्हणकरी नवकाव्याचे तंत्र आहे. श्री.के. क्षीरसागरांना वाटते त्याप्रमाणे “धक्का देणे याखेरीज प्रयोजन नाही. धक्का देणे हे संयोजन असून आपली अनुभूति यार्धपणे संक्रिप्त करावी हे प्रयोजन आहे.” ३ हे यंत्रमय जीवन जसे कवितेचा विषय होऊ शकते, तसे छेडयातले लोकांवन, लेथील भावसंघर्ष, तिथला खराखुरा अस्तल निसर्ग हेही कवितेचे विषय होऊ शकतात. याचे भान आले. त्यांच्या ‘काही कविता’ त नव्या नव्या प्रतिमांचा वापर जागोजाग आढळतो. “रात्र म्हणजे काळया रबराचा टायर, लुकलुकते दिवे हे त्यातील बारीक पंक्चर-पंप मारून भरलेला काळोख.” ४

नवकाव्यावर आजवर उलट सुलट छापचं टीका झाली आहे. ‘नवकाव्य’ हे आजच्या युगाचे काव्य असे कोणी म्हणतात तर ते बुरसटलेले आहे. ‘काव्यच नव्हे’ असे विरोधी सूरही ऐकू येतात. तरीही आज नवकाव्य लिहिले जात आहे. त्याचे ‘ताबूत धड झालेले नाहीत?’ ते संपुष्टातही आलेले नाही. त्याचबरोबर भावकाव्यही निर्माण होत आहेत. याचाच अर्थ ते वाचकांना स्वते आहे आवडते आहे. सौंदर्यावर निष्ठता आहे. निसर्गातील नानाविध प्रकारची सुंदरतेची जिवंत अनुभूती, स्त्रीपुरुषसंबंधातील भावीवशवाचे अनेकाव्य पदर, एकूणच मानवी अस्तित्वाच्या अर्धपूर्णतेविषयीची विचारभावनांची आंदोलने व विस्तारव्यापकतातील विज्ञानसापेक्ष प्रणालींनी जाणारे छेद, हेच या काळातील या मराठी नवकवितेचे प्रमुख विषय दिसून येतात.

नवकाव्याचे गुणीवशेष

१) गुणासह काळाने नवीन ते नवकाव्य -

साहित्यात 'जुने-नवे' हे शब्द उचित नव्हेत. 'जे जुने नाही ते नवकाव्य' अशी नवकाव्याची नकारात्मक व्याख्या करता येणार नाही. नवकाव्य हे नव्याकाळाचे आपत्य तर आद्येव परंतु नव्या काळातील सर्वेव काव्य 'नवकाव्य' नाही. त्याच्या गुण-विशिष्ट भागालाच 'नवकाव्य' ही संज्ञा आहे. जे नुसते काळाने ते 'नवकाव्य' तर जे गुणासह काळाने नवीन ते 'नवकाव्य' म्हणून त्या-तील गुणीवशेष तपासून पाहिले पाहिजेत.

२) आशयाची वैचारिकता-

नवकावी संस्कारक्षम असला तरी तो भाबडा वा भाववेडा नाही. तो विचारप्रधान आहे. विज्ञानाधिष्ठीत क्युगामुळे जगाचा वेदरा मोहरा बदलून गेला. मानव त्याने हेराण झाला. त्याचा संस्कारक्षम मनावर परिणाम होऊन त्याची वैयक्तिक प्रतिक्रिया, त्या-विषयी चीड उत्पन्न करण्यात येते. मेंदू आणि हृदय पिळवटून काढी एक मिश्रण तयार होते. ग्रामोपाध्ये म्हणतात— "भावनात्मकता आणि वैचारिकता यांच्या रासायनिक प्रतिक्रियेतून नवकावीचा आंतरिक आशय आकारतो." ५ जुने उतासे, हुंदके त्यात नाहीत. ती विचार-प्रधान आहे. विचार व भावनेच्या सीमारेषेवर उभे राहून तरल संवेदना, सूक्ष्म भावनांचे दर्शन तीत होते.

३) जाणिवेच्या पोलकडील मन--

मनुष्याच्या जागृत मनाच्या खाली दडलेले असे जे काही तरी त्याकडे नवकावीची धाव असते. सुप्तमनाच्या तरळत्या छाया घितारणे हा नवकाव्याचा मोठा गुण आहे. तो जाणिवेबरोबर नेणवेतून अनुभव घेतो. बाह्यजीवनाच्या प्रकीर्णाने वा वादःमयीन अणुबोबने हा मानस-सागर संपूर्ण टक्कला जातो आणि मग एक प्रकारची रासायनिक प्रतिक्रिया होऊन आंतरमन जागे होते. अंतःक्षुब्धून चळतीघत्रेपण सरळ जातात. ही अनुभूती बोलकी करणवी असे वादू लागले की, शब्दाशब्दातले अंतःसंगीत

साथ देऊ शकते. य.दा.भावे म्हणतात-- "नवकवी जागृतमन आणि सुप्तमन यांच्या दोन अनुभूतीमधून फीलतप्रेरणा काढतो." ६

४) आविष्कार-

आशय आणि आविष्कार यांच्यातील नाते अतूट आहे. विषय बदलला की आशय बदलतो. वैचारिकतेमुळे मनीष्य आणि भावीवश्य बदलते. या ना त्या आशयाला अनुसम असा घाट निर्माण झाला. गेयता ही अदोल्हातीधृतीत असल्याने वैचारिक आविष्काराला अनावश्यक ठरली. जुन्या काव्य लेखन पद्धतीने नवा आशय व्यक्त होऊ शकत नाही. "आशयाशी इमान" राखणा-या नवकवींना हे मान-वेना. आजवरचे रूढ प्रयोग टाकून नवकवी नवी भाषा बोलतो.

५) मुक्तछंद-

'गणवृत्ते' 'मात्रावृत्ते' नव्या कवींचा 'मुक्तछंद' ही आविष्काराची परंपरा आहे. मात्रावृत्तात्मक छंदाची बंधने पाळायची तर मात्रा मुटूकून विवारांची विराफाड करावी लागते, कल्पनांची दाटी-वाटी करावी लागते. ही गैरसोय दूर होऊन मुक्तछंद आला. त्यात छंदातील नादमाधुर्य, ताल, ताण, डोल हे कायम आहेतच. फक्त तो यमकादी कृत्रिम बंधनातून मुक्त झाला. ५ किंवा ६ अक्षरांच्या समुदायावर जोर देऊन उच्चार करावयाचा, हे त्यातील मुख्य सूत्र. हीच भावे यांना अंतःसंगीताची साथ वाटली, तर मुक्तीबोधाना 'नवकाव्याचे' स्वाभाविक अंग वाटले.

६) नवनव्या प्रतिमा-

आशय आणि अभिव्यक्तीत भावीनिष्ठ समतानता आहे. भावनानिष्ठ समतानता निर्माण झाली की, काव्य नवे होते. काव्यातील प्रतिमा वास्तवतेच्या आघातानी तीव्र झालेली अनुभूती प्रकट करण्याकीरता व आशयाचे मूर्त दर्शन घडविण्याकीरता प्रतिमा नवकाव्यात येत असतात. म्हणजे प्रतिमाने हे एक नवे स्मक करण्यात आले. ते जुन्या

रसकाप्रमाणेच सौंदर्यदर्शक नसून अमूर्त आशयाचा अविष्कार करण्यासाठी येते. ते एक नवकवीचे अपरिहाये साधन आहे. मुक्तीबोध म्हणतात- "या प्रतिमांच्याद्वारे जीवनातील नानाविध वातावरणाचे, चेतन अवचेतन स्थितीचे जागरण रसिकांच्या मनात करून त्यांना त्या अनुभूतीच्या सगळ्या स्वस्माचे आकलन व्हावे हा हेतू अनुभूतीची व्याख्या करील अशी प्रतिमा निवडायची हा प्रतिमेसंबंधीचा नवकवीचा दृष्टीकोन होय." ७

७) नवनवी प्रतिमाने --

कलाकवींनी रट केलेली प्रतिमाने अर्थातच नवकवींना मानवणारी नव्हती. जुन्या प्रतिमांच्या ऐकजी नवीन पण रस, झुंज अशी प्रतिमाने आली. मुक्तीबोध म्हणतात- "जगातील काही वस्तु काव्यमय, सौंदर्यपूर्ण, आणि काही गद्य सौंदर्यशून्य असे विभाजन करणा-या सौंदर्यशास्त्रात त्या शास्त्रातले रिकतपत कळते हा प्रश्नच आहे. प्रतिमासृष्टीतही विशिष्ट प्रकारच्या प्रतिमांचाच उपयोग व्हावा असा दंडक नाही." ८ अशी नवकवींची धारणा आहे.

८) दुर्बोधता-

नव्या प्रतिमा-प्रतिमानांच्या वापरामुळे सांगण्याची नवी पध्दतीही आली. जे सांगायचे ते सरळरीतीने न सांगता वेगळ्या काही तरी रीतीने सांगितल्यामुळे काव्यात वक्रता आली. "प्रतिमेच्या अशा अतिरेकी गुंफणीत कवीचा विवक्षित आशय वाचकांच्या हाती लागणे क्वी-क्वी दुरापास्त होते." ९ शब्दातील रसकात्मक आशयामुळे दुर्बोधा वाटली. 'घिघिच्या पानावरील तीन प्रवासी' किंवा 'तुझी माझी धाव आहे' 'दातापासून दाताकडे' अशा या दुर्बोधतेमुळे काव्यातील कोमलता मात्र संपुष्टात आली.

९) बुद्धिनिष्ठा -

नवकवी भावनाशील बुद्धिवादी आहे. नवप्रतिमांचे समा-योजन करण्याची घतुराई त्यांच्याजक आहे. तो निर्भयपणे स्वतःच्या

बुधदीला पटेल ते स्वतःच्या अनुभवाच्या भाषेत मांडतो. अविष्कारातील हा मोकळेपणा नवकाव्याचा विशेष आहे.

१०) सत्यदर्शीपणा -

वास्तव जीवनाकडे नवकवी उघड्या डोळ्यांनी पाहतो. जीवनातील अंगिकाकडे तो पाठ करून उभा राहत नाही. 'सत्यशिव-सुंदरश' वर त्याची निष्ठा असते. पण त्याची सत्यनिष्ठा अधिक दृढतर असते. शांता श्रेळ्हे म्हणतात, --"पूर्वीच्या काव्यातले स्वप्नरंजन, एका कल्पनारम्य मुधुर जगात पळून जाण्याची प्रवृत्ती नवकवीकडे दिसून येत नाही. सामाजिक वास्तवकीची अत्यंत कठोर, स्पष्ट व तीव्र जाणीव नवकवीत आहे." १०

अमंगल सत्य सांगण्याचा त्यांचा हेतू स्पष्ट आहे. स्वप्न-रंजनाची उबग आल्याने अमंगलय रोचक होत आहे. त्यासाठी 'तेथे चल राणी' म्हणून धारा सुर, झाली. "आजचा संसार हा असा केवळ झाकण्याचा पसारा झाला आहे. तो उघड करून वण आणि डाग दाखविणे." ११ जीवनातील ही अंगिकता दाखविणे ही चूक नव्हे.

११) दोन प्रवाह -

आजच्या नवकवीत दोन प्रवाह आढळतात.

अ) विफलतावादी कवींचा

ब) आशावादी कवींचा

अ) विफलतावादी कवींना क्युगायी उबग येते विषमता अन्यायाची चीड येते. त्यांचा मानव्यावर विश्वास नाही. मुक्तीबोधांच्या मते, - "नवकाव्यातील निराशामूलक तुच्छतावादी वृत्त ही विघातक आहे, तर पुरोगामी नवकाव्यातील आशावादी वृत्त नवे जग घडवू पाहतो." १२ या प्रवाहाचे नवे नेतेपद मॅकरांच्याकडे जाते.

ब) आशावादी कवी - ही परंपरा दृढ आशेवर फोफावणारी, समाज-वादी वा मानवतावादी समृद्धी सहप्रवाशाची भूमिका घेणारी आहे. मानव्याच्या उज्ज्वल भक्तिव्यापिषयी सुजाण विश्वास असणारी आहे, याचे प्रतिनिधी अनिल, मुक्तीबोध, करंदीकर, नारायण सुर्व हे होत.

१२) पूर्वपरंपरा -

या दोन प्रवाहांचे मूळ दि.के. बेडेकरांनी सांगितले आहे. त्यांच्या मते - "अनिलांच्या काव्यामध्ये आपल्याला हरिभाऊ व केशवसूत यांच्या व्यक्तिवादी, प्रबोधनाच्या श्रद्धांची परंपरा दिसते. मर्दकरांच्या भयान आणि भीषण प्रवृत्ती-तला आपल्या मराठी कवितेत परंपरा आहे. ती गोविंदाग्रजांच्या काव्यात आहे." (१३) त्याची काही वैशिष्ट्ये दिसतात --

या दोन प्रवाहांची वैशिष्ट्ये अशी की, अनिलांच्या काव्यात आशावाद असूनही ते जुन्या प्रेरणांना आत्मसात करून पुढे गेलेले आहेत. त्यांच्या श्रद्धा अधिक सुस्पष्ट व दृढतर असून त्यात व्यक्तिवादापेक्षा समाजवादी श्रद्धेचा आणि मानवप्रेमाचाही संदेश आहे. त्याचप्रमाणे मर्दकरांनी गोविंदाग्रजांच्या 'ओसाड आडातील एक फूल' सारख्या काव्यातील वैफल्याची परंपरा उचलली असली तरी तिच्या पलिकडे जाऊन नव्या वैफल्याची, भयाकुलतेची व मानवव्येष्ट्याची एक आधारलेली सृष्टी निर्माण केली आहे. सामाजिक वास्तवैतयी प्रेरणा दोहोतही आहे. दोहोतही प्रचलित विवर्तनी आणि विद्रुपता यांवरुद्ध प्रेरणा दोहोत आहे. एक अहिवादी तर दुसरा समाजवादी विद्रोह आहे.

१९४५ नंतरच्या कवींविषयी बोलताना रा.श्री.जोगांनी या कवींच्या चार पिढ्या सांगितल्या आहेत. (१४)

- १) मर्दकर - पु.शि. रेगे, य.द. भावे.
- २) कर्दीकर - पाडगावकर, बापट.
- ३) दिलीप चित्रे, आरती प्रभू.
- ४) त्यानंतरचे कवी

असे वर्गीकरण त्यांनी केले. परंतु असे टोबळ गटविभाजन न करता या काळखंडातील प्रमुख कवींनी कवितेच्या प्रेरणा आणि स्वरुप यांच्यावर आपला प्रभाव कसा उमटवला हे पाहणे आवश्यक आहे.

बोरकर-कुसुमाग्रजांच्या आधी अनिल काव्यलेखन करू लागले होते. म्हणून हेच नवकाव्याचे निदान त्यातील एका प्रवाहाचे छरे प्रवर्तक

शरदचंद्र मुक्तीबोधानी आग्रहाने सांगितले होते. 'नवी म्हावाट' ही त्यांची कविता खरी वैशिष्ट्यपूर्ण नवी कविता आहे. "याच्या आक्रमणांमुळे मानवी मूल्याची हत्या होते. असे त्यांना वाटते. मानवाने यंत्र हे साधन किंवा करण म्हणून हाती धरले परंतु यंत्राखाली दडपून पडलेल्या लक्षावधी श्रीमकांच्या मानव सुलभ इच्छा आकांक्षांना मुक्तीबोध वाचाळ करू पाहतात." १५

१९५० नंतरच्या काळात म्हणजे १९६१ मध्ये 'सांगती' हा कवितासंग्रह प्रसिद्ध झाला. १९६२ मध्ये दुसरी आणि १९७१ मध्ये तिसरी आवृत्ती निघाली. साहित्य अकादमीचा पुरस्कारही त्याला प्राप्त झाला. 'सांगती' कविता मूलतः आहे. व्यक्तिगत आत्मनिष्ठ अनुभूतिप्रमाणे समाजदुःखाचा तीव्र स्वात्म प्रत्ययही तिच्यात दिसतो. त्यांच्या कवितेने मराठी कवितेला नवीन पृष्ठात्म वळण दिले. असे म्हणण्यापेक्षा रक्त रळलेल्या वाटेशी किंवा कोण साधून स्वतःची नवी वाट निर्माण केली. दशपदीच्या स्माने मात्र अनिलानी मराठी कवितेला एक सुंदर देणगी दिली.

१९५० च्या आधीपासून कविता लिहित असलेले दुसरे ज्येष्ठ कवी म्हणजे बोरकर. प्रीतीचा जिवंत उत्कट प्रत्यय, निसर्गाचे वेड आणि ईशवराची ओढ त्यांच्या काही कवितांतून मराठी लावणीच्या परंपरेचा कसदार धागा आढळून येतो. बोरकरांइतकेच कवी कुसुमाग्रज आहेत. अत्यंत अवाहक बौद्धिक प्रतिभा हे त्यांचे वैशिष्ट्य होय. ती वाचकाला अंतर्मुख बनवते. विचार करायला लावते. "स्वातंत्र्योत्तर काळात ह्या त्यांनी आपल्या कवितेने वेगळी उंची गाठली नाही परंतु ते मराठी मनाचा दिवासा आहेत हे ही खरे! केशवसूतांच्या समाजमनस्कतेचे वारसदार म्हणून त्यांच्याकडे पाहता येईल." १६ अनिल, बोरकर, कुसुमाग्रज हे नव्याकाळाच्या नव्या कवितेत म्हत्वाचे स्थान कायम राखून राहिले. मर्दकर हा मात्र मराठी कवितेच्या वाटचालीतला म्हत्वाचा टप्पा आहे. त्यांच्या बरोबरीच्या काळात कविता लिहणा-या पु. शि. रंग्यांच्या कवितांचा घाट मर्दकरांपेक्षा कितीतरी वेगळा आहे. त्यांच्या कवितांचे विषय देशकालीस्थितीच्या चौकटीत बहुधा बीदिस्त नसतात.

बोरकरांप्रमाणेच गीतसंप्रदायाची बरीचशी वाट घालून झाल्या-
वर मग मात्र मराठी कवितेच्या बदलत्या स्माशी समरस होणारे कवी म्हणजे
वा.रा.कान्त, वसंत सबनीस यांच्या काव्यातून गोंधळलेल्या आणि विस्क-
ळीत प्रीतिमाये सातत्याने दर्शन घडत राहिले. वसंत सबनीसांचा 'वश्या
म्हणे' या काव्यसंग्रहावर मद्रकरांची छाप पडली. 'निक्या जांभळ्या डोंगर-
लाटा' (सत्यकथा) आणि 'आकाश निके शेत पिके' (अभिस्त्रीच) त्यांच्या
कवितेत भुकेल्यांच्या व्यथेचा सूर ऐकू येतो. "स्वर्गात बसून आम्हाला चंद्र
दाखवणारा देव आम्हा भुकेल्या मर्त्यांची दृष्ट वाळवणूक करतो." १७

कवीपत्रींच्यामध्ये सर्वात विपुल काव्यलेखन ईंदरा संतानी केले.
त्यांची प्रीतिमासृष्टीही सर्वात प्रभावी आहे. मराठी कवितेच्या अनेक
अवस्था डोळसपणे पाहून त्या समरस झालेल्या आहेत. प्रियकराच्या विरहा-
ची आर्त भावना त्यांच्या बहुतेक सर्व काव्यास व्यापून असली तरी त्यामुळे
त्यांची कविता एकांगी अथवा एकसुरी झालेली नाही. पदमा गोळे यांची
कविता ही स्मबंधाच्या बाबतीत ईंदरा संताच्या कवितेला जवळचीच म्हणा-
वी लागेल. ओवीचा चतुराईने उपयोग करून जर, तेथे मुक्तछंदाचा आश्रय
आणि आत्मनिष्ठ उत्कंठ अनुभूतीचिह्न त्यावाही कवितेत वापर केला आहे.
प्रीतीची सफल चित्रे, संघर्षरहित तृप्तजीवन, सर्वसामान्यांच्या जीवनदुःखाची
अस्पृशता वास्तवाच्या बीभत्सेतची अभाव, एक प्रकारची गाढ चिंतनशीलता
यांचे प्रत्यंतर त्यांच्या कवितेत होते. उत्कंठ संवेदनशीलतेमुळे येणारी अनार्ामक
हुरहुर गुदतेचे अबोध आकर्षण, लौकिकांच्या पलकडची अस्वस्थ वाहून यांच्या
खुणा त्यांच्या कवितेमध्ये उत्तरांतर वादत गेलेल्या दिसतात.

संजीवनी मराठयांनी मात्र तांब्याच्या गीतसंप्रदायाचे कण
फारसे सोडलेले दिसत नाही. मेयता आणि नादमाधुर्य यांचे प्राबल्य त्यांच्या
कवितेत दिसते. त्यामानाने शांता शंभूके यांनी नव्या वाटांचा शोध अधिक
मनःपूर्वक केलेला दिसतो. त्यांच्या अनुभवाच्या कक्षा रंदावत गेलेल्या
जाणवतात. शब्द आणि कल्पना यांच्या आकर्षित गुरपटलेली त्यांची कविता
वेगळी, प्रौढ आणि सखोल जाणीव प्राप्त झाल्यामुळे विकसीत झाली. भोव-
तालच्या वास्तव जीवनाचा खराखुरा अन्वयार्थ लावण्यासाठी धडपडू लागली.

जीवनीवर्षाच्या सुजाण, सजोल विंतनांमुळे अंतर्मुख करणारी आहे. कव-
यित्रीची एक समजुतदार आणि प्रसन्न वृत्ती आहे.

या संदर्भात मराठी कविसंमेलनाच्या अध्यक्षपदावरून बोल्ता-
ना वा.ल.कुलकर्णी म्हणतात- "आजच्या बहुसंख्य कवितांतून जाणवते ती
स्वैर, संवेदनाची चाहूल. या संवेदनांना अर्थ देणारे अनुभवत्व नव्हे.
त्यामुळे आजच्या पुष्कळशा कवितांची स्थिती रेषा आहेत, टिबे आहेत,
रंग आहेत परंतु चित्र नाही. यासारखी होताना दिसते. आजच्या
बहुसंख्य कवितेला स्वतःची भाषा सापडलेली नाही, ती मॅकेर, रेगे,
करंदीकर, बापट, पाडगावकर यांच्या भाषेत अवतरते." १८

स्पष्टीकरणाच्या व निवेदनाच्या भूमिक्स पुरी ठोकर मास्त
त्यांच्या कवितेत नवा अश्रय, नवी भूमिका, नव्या प्रतिमा, नवी भाषा,
नवे शब्दार्थ असे सारेच नवे निर्माण करून मॅकेरानी मराठी कवितेला नवी
अस्मिता व नवे रस दिले.

ग्रामीण साहित्य--

'ग्रामीण साहित्य' ही संज्ञा रूढ होऊन बराच काळ लोटला
आहे. 'ग्रामीण' या विशेषणाने वलयार्थित झालेले साहित्यही विपुल
प्रमाणात निर्माण होत आहे. ते पृथ्वात्म न मानता मध्यवर्ती मराठी
साहित्याचीव ती एक रेषा मानली गेलेल्याचाच हा एक परिणाम आला.
ग्रामीण साहित्याच्या विकासाला आनंद घादवांनी आजवर विविध
प्रकारे हातभार लावला. व्यंकटेश माडगूळकर, द.मा.मिरासदार, शंकर
पाटील हे सर्व पहिल्या पिढीचे ग्रामीण कथाकार आहेत.

'ग्रामीण साहित्य' म्हणजे खेडगाव तेशील जीवनपधदती, खास
रीती, शैली तेशील निसर्गाशी मातीशी असलेले मानवी मन प्रदेशनिष्ठ
वैशिष्ट्यपूर्ण संबंध तेशील एकूण संस्कृतिला लाभलेली काही वैशिष्ट्ये प्रादेश-
क्ता ही ग्रामीण परिसराशी आजपर्यंत अविभाज्यपणे निगडित झालेले आहे.
ग्रामीण परिसर हा अध्यापही औद्योगिक शहरी संस्कृतीपासून बराकसा
अलिप्त राहिलेला आहे. त्यामुळे त्याची प्रादेशिक वैशिष्ट्ये अजून ब-याच
प्रमाणात अविच्छेद राहिलेले दिसतात. यामुळे याप्रकारचा परिसर लीलत

लेखकांच्या कुठेलाच्या कौतुकाचा विषय बनतो. मुख्य म्हणजे खेड्या-
माणसांच्या फाक्याशी थोडाथोडा परिचय होऊ लागला. आजवर
वावरणा-या बहुजन समाजातील काही व्यक्तींना राजकीय पुढारी-
पण प्राप्त झाले. सत्तेचे केंद्र शहरातून खेड्याकडे सरकत आहे. परंतु
या जनसत्तेचा, संपत्तीचा किंवा तदनुषंगिक संस्कृतीचा अभिजात
स्पर्श बहुजन समाजाला अध्यापही झालेला नाही. "अंध अजून अंधारा-
तच बसले आहेत, आणि उजाडले पण सूर्य कोठे आहे." १९

हा प्रश्न अनुत्तरीनीय राहिला आहे. संख्यात्मक वाढ
होऊन गुणात्मकदृष्ट्या यामुळेच मागे राहिले आहे. १९५० या काळात
क. ल. ठोळ्ळ, र. वा. दिधे, श्री. म. माटे, श्रीनिवास कुलकर्णी, भावे,
गोखले हे ग्रामीण कथाकार अंतर्मुख आणि आत्मनिष्ठ शुद्ध कलावादी
प्रेरणेने साहित्य निर्माण करीत होते. आजवर अनेक कथाकार, कवी,
नाटककार, कादंबरीकार लेखन करीत आहेत.

दलित साहित्य--

‘दलित’ हे ईश्वरी न्याय म्हणून कालपर्यंत जपल्या गेलेल्या
शोषित आयुष्याचे लाचारी, दुःख, दैन्य, अन्याय व दारिद्र्याचे आणि
अवघ्या जीवनालाच न्यायाचे अधिष्ठाण द्यायला सिद्ध झालेल्या क्रांती-
कारी शक्तीचे नाव आहे.

दलितत्व ही देशोदेशींच्या इतिहासाला व्यापून आजवर
अमर राहिलेली कुरतम दुःखयात्रा आहे. या दुःखयात्रेचा जन्म शोषणा-
धिष्ठीत स्वार्थाच्या सोबत होतो. प्रारंभी गणजीवी समाजात या
शोषणाचा जन्म झाला. या शोषणाला शास्त्रांची बैठक नव्हती, तसेच
पाकिऱ्याचा पाठिंबा नव्हता. सुरवातीला ऐहिक पिळवणूक किंवा
कुबाडणे असाच शोषणाचा अर्थ होता. हा शोषणाचा अर्थ जाऊन त्याला
आध्यात्मिक ईश्वरी हा अर्थ आत्मवादाच्या जन्मानंतर आला. धूर्त
स्वार्थाच्या व उच्चाचा गट या प्रारंभ काळात हा शोषणाचा अर्थकृतबंध
जन्माला घालत असतो.

पूर्वसंचितांचा अटळ परिणाम म्हणून शोषणाची भक्ती लोकांच्या मनात निर्माण झाली. पुढे याला ईश्वरी आदेशाचे स्वरूप मिळाले. त्यामुळे विरोध झाला नाही. समाज चार वर्णांत विभागला गेला. ईश्वरवादी, कर्मवफलयवादी व आत्मवादी परंपरा शोषणाची शक्तिपीठे बनतात. ही शक्तिपीठे शोषितांना भक्तिपीठे म्हणून मान्य होणे हा शोषितांचा पराभव असतो. व शोषकांचा विजय असतो. ही विजयी जीवनराहाटी वैदिकांची म्हणून प्राचीन धर्मग्रंथांनी मान्य केली. वेदउपनिषदे, गीता, मत्स्युक्ती, शांकरवेदान्त, ज्ञानेश्वरी यांनी त्या त्या काळात या जीवनराहाटीचे नेतृत्व केले.

तेव्हा वरील 'ईश्वरी कर्मसंचितवादी न्याय ज्यांच्यासाठी हलाहल झाला ते दील्लत?' आणि ज्यांच्यासाठी तो न्याय अमृत झाला ते दील्लततेतर ते वैदिक ईश्वरवादी होत. हा न्याय ज्यांच्यासाठी अगाध अधाराचा उगम झाला त्यांच्या शेकडो पिढ्यांच्या प्रवांसावर पहाड झाला. ते कोणत्याही जातीचे, गटाचे असले तरी ते दील्लत होत. ज्यासाठी हा न्याय कर्दनकाल झाला, मरणाचे वादळ झाले आणि लाचार देण्याचा पाउंस झालाले ते दील्लत. त्यात मांग, म्हार, चांभार, टोर, भंगी, बुरुड, अदिवासी, गोंड, गोवारी, टिवर, कोरकू, बंजारी, काल्हाटी, तेली, तांबोळी हे सर्व येतात.

१९७५ या काळात संतप्त तरुण पिढी उदयाला आली. म्हत्त्वपूर्ण घटना घडलेला हा आणीबाणीचा काळ आहे. डॉ. अबिडकरांनी लक्षावधी बौद्धधर्माचा स्वीकार केला. त्यांच्या धर्मांतराने दील्लत कळकळीला कळण मिळाले. त्यामुळे काव्यधारा उसळू लागल्या. व्यक्तिस्वातंत्र्य आणि प्रीतिष्ठता समाजाच्या सर्व धरांना पोहचवली. सर्वांना अंतर्मुख बनविले. त्यांचे पहिले ध्येय देवता विदया हे होय. विदया ही सर्वांना आली पाहिजे ती म्हासागरासारखी आहे. तिच्याशिवाय माणसाला शांतता आणि माणूसकीही नाही. बुद्ध धर्म हा शुद्ध धर्म आहे. तिथे भेदभाव नाही. भ्रमण, भिक्षु, ब्राम्हण, भंगी मग ते कोणी असोत सारे एकच आहेत. यमुना, गंगा, गोदावरी कोणतीही नदी. हया सर्व नद्या आपल्या प्रांतांतून सागरात

गेल्या, त्यांच पाणी एकच झालं. हे पाणी सांख्ता येणार नाही
गंगेचे का यमुनेचे की गोदावरीचे. तेव्हा डॉ.आंबेडकर म्हणतात-
"हा माझा संघ म्हासागरासारखा आहे. तुम्ही सर्व एक आहात.
तुम्ही विदयेची आवड आहे ना मग ती सफल कर. ज्याप्रमाणे
माणूस जगायचा असला की त्याला अन्नाची आवश्यकता असतेज्ञाना-
ज्ञानाशिवाय तो काय करू शकेल."२०

शिवाय वामन निंबाळकर, दया पवार, अर्जुन डांगळे,
नामदेव दसाळ, सौ.हिरा बनसोडे, वामन व्हटकर, नारायण सुर्वे,
दिलीप चित्रे, बाबुराव बागुल, शंकर खरात या सर्वांनी याच काळात
काव्यलेखन केले. सामाजिक बांधिलकी निर्माण झाली. "सामाजिक
बांधिलकीने निर्माण होणा-या दलित साहित्याला पूर्वपरंपरेचा आधार
नाही, दैन्य, दारिद्र्य, अज्ञान, विषमता, शोषण आणि खास हिंदु-
धर्मीय अस्पृश्यता, यातून आत असलेली ती नवी पाऊलवाट आहे."२१

अशा या काळखंडात कवी राम गोसावी यांचे काव्यलेखन
सुरु झालेले आहे.

२) राम गोसावी यांचे लौकिक व्यक्तिमत्व-

कवी राम गोसावी यांचा जन्म ९ डिसेंबर १९२६ रोजी
मिरज येथे झाला. त्यांचे संपूर्ण नाव श्री. रामचंद्र श्रीपाद गोसावी.
त्यांचे वडील जुन्या मिरज तस्थानचे पेन्शनर होते. नोव्हेंबर १९७४
मध्ये त्यांचे निधन झाले. आणि त्यांच्या मातोश्री दुर्गाबाई यांचे
२०/९/९३ रोजी श्मिषपंचमीदिवशी निधन झाले. त्यांच्या आईने
पदराआडच्या दिव्याला जीवेभावे जपावे तसे या अशक्त व दुबळ्या
लेकरास लहानपणी सांभाळिले म्हणूनच त्यांच्या आशीर्वादाच्या बळा-
वर येथपर्यंतची वाटचाल राम गोसावी करू शकले. त्यांच्या पत्नी सौ.
नीलमी सांगलीच्या सर्वादय हायस्कूलमध्ये नोकरीला होत्या. आता
त्या सेवानिवृत्त झाल्या आहेत. एक विवाहित कन्या आणि एक विवा-
हित मुलगा असा त्यांचा परिवार आहे. मुळद, मुलगा आणि सुन सौ.

मुक्ता हे उभयता दोघेही सांगलीच्या बँक ऑफ इंडियात नोकरी करतात. मुलगी सौ चित्रा गिरीष कलोती ही मुंबईच्या बँक ऑफ इंडियात नोकरी करते. असे त्यांचे सुसंस्कार आणि सुशिक्षित कुटुंब आहे.

लहानपणी आर्थिक परिस्थिती दहालाखीची होती, त्यांचे माध्यमिक शिक्षण गिरण हायस्कूलमध्ये झाले. दहालाखीच्या व कनिष्ठ मध्यमवर्गीय अशा परिस्थितीतून त्यांचे शिक्षण झाले. त्यांनी १९४३ ते १९४५ या काळात कोल्हापूरच्या राजाराम कॉलेजमध्ये शिक्षण घेतले. पुढील दोन वर्षांचे शिक्षण त्यांनी सांगलीच्या विविंग्डन कॉलेजमध्ये पूर्ण केले. १९४७ साली मुंबई विद्यापीठाची बी.ए. पदवी त्यांनी संपादन केली. १९४७-४९ या काळात त्यांनी गिरण स्टेट बँकेत नोकरी केली. १९४९-६५ या १६ वर्षांत त्यांनी महाराष्ट्र सरकारच्या बांधकाम खात्यातील विद्युत् विभागात काम केले. आणि १९६५ मध्ये डिप्टी कमिश्नर ऑफ रीटिना होऊन अध्यापक दोन्ही डोक्यांना अधिपत्य आले आणि दृष्टी निघून गेली. दोन वेळा शस्त्रक्रिया, औषधे घेऊनही जराही दृष्टी येईना तेव्हा त्यांना स्वाभाविक वाटलं, "आता सार संपलं!" दुःख, छळ, असत्य यातना, प्रदीर्घ दुःख यांना तोंड देण्याचा प्रसंग आला. बी अँड सी मधील विविधविभागातील नोकरीचा त्याग करावा लागला त्यामुळे सक्तीने नोकरी सोडावी लागली. पूर्णत्वे सर्व प्रकारचे परावलंबन आले. दारिद्र्याशी झगडा सुरु झाला. सध्या त्यांना अत्यल्प सरकारी पेन्शन मिळते.

मायेच्या मर्तेने त्यांची तरुण पत्नी सौ. निलिनी यांनी पडेल ते कष्ट करून दोन्ही आघाड्यांवर नेतृत्व करून कुटुंब सावरले. राम गोसावींना काठीसारखा आधार देऊन परावलंबन भासू दिले नाही. शिक्षकेधी नोकरी करून आर्थिक घडीही त्यांनी धीटपणे, जिददीने सांभाळली. पत्नी हीच त्यांची आर्थिकाची काठी आहे.

१९४५ पासून त्यांना काव्याबद्दल आवड निर्माण झाली. त्याकाळामध्ये कवी गिरीष, बोरकर, यशवंत, काव्यीबहारी, द.सी.पंगु अशा महाराष्ट्रातल्या दिग्गज कवींची सुस्मृतीला छाप पडली. ना.सी. पहळे तर्कशास्त्र शिकवायला होते. वातावरण शांत होते. त्यामुळे

लायब्ररीची गोडी लागली. त्यांचा पिंड मुळातच कवीप्रवृत्तीचा होता. त्यांमुळे काव्याची गोडी लागली. कुसुमाग्रज, गडकरी, रे.टिळक या सर्वांचा अभ्यास केला. कवी अनिल, तांबे, बापट, पाडगावकर, माधव ज्युलियन, ना.घ.देशपांडे, इंदिरा संत इ.च्या कवितांची पुस्तके वाचून त्यांच्या कवितांची पारायणे केली. कॉलेजमध्ये इतिहास हा विषय अभ्यासाला होता तरीही साहित्याची गोडी होती. त्यांनी मराठीतील निवडक काव्य वाचून विपुल काव्यलेखन केले. नोकरीला असताना सुधदा साहित्याचे भरपूर वाचन होते. पहिले काव्यलेखन भावगीत प्रकारचे होते. ५० ते ६० या काळातली कविता गेय स्वरमाची होती. त्यांच्या कविता 'सत्यत्वा' 'किलोस्कर' 'प्रतिष्ठान' 'युगवानी' या-सारख्या अनेक दर्जेदार मासिकांतून व दिवाळी अंकातून प्रसिध्द झाल्या.

१९६० पासून वेगळे वळण, जाणीव नवीन आशय निर्माण झाले. १९६० ते ६५ पर्यंत मासिकांपर्यंत वृत्तपत्रात नवीन वळण मिळाले. ६५ मध्ये जीवनात एकाएकी सुरु झालेल्या अंधारपर्वांमुळे कवीस अधिक अंतर्मुख केले. भोक्तालच्या रसरसत्या जीवनावर आणि नित्यनूतन सुष्टीवर उत्कट प्रेम करणा-या कवींमावर जबरदस्त आघात झाला होता. १९४५ ते ६५ पर्यंतच्या पहिल्या काळखंडात त्यांनी दृश्य सुष्टीच्या सहवासात विविध भाव-छटांच्या काव्य कळ्यांना जन्म दिला. सर्व जग डोक्यांनी पाहिले होते. डोक्यामध्ये 'निळे पक्षी' निघून जातात तेव्हा सर्व संपले आहेत याची जाणीव कवीच्या मनाला होते. पण "संसार फुलविणारे तिचे हात अन् स्वच्छंदी पाखरांचे निष्पाप डोळे आठवतात "झोभी का है तुला?" आस्तीक मनाला कोणीतरी दटावत आणि मग येशूच दुःख सुधदा छिन्नाभर कमी असेल." २२

इतक्या मोठ्या प्रचंड दुःखातून कवीचे मन सावरते आणि जीवनाफल्याचा विचार करू लागते. बाह्यजीवन, अंतरजीवन, चिंतन निसर्गाच्या माध्यमातून गेले. निसर्ग हा म्दतीला घेऊन कोठे न कोठे अधाराच्या प्रतिमा डोकावतात. असे असून सुधदा, जीवनातील घडणा-या सामाजिक, आर्थिक परिस्थितीचे पडसाद उमटले होते. कविता ही जीवनाचा प्रांत आहे.

सन १९७५ च्या इंचलकरंजी येथील अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनापासून आजवरच्या सर्व साहित्य संमेलनातून राम गोसावी कवि संमेलने गाजवत आहेत. अनेक गावी त्यांना काव्यवाचनास बोलावले जात असते.

त्यांची 'डोळे' ही कविता १२ वी च्या पुस्तकामध्ये समाविष्ट झाली, परंतु कवीला खंत अशी आहे की, "तिच्याकडे समीक्षकांचे लक्ष गेले नाही. 'ही कविता मोठवृत्ती, अनुभव टिपणारी नसून ती तशी समजली गेल्यामुळे उपेक्षित राहिली.' ही दुदैवाची गोष्ट! आशय आणि अभिव्यक्तीकडे समीक्षक आणि विदयापीठाने दुर्लक्ष केले." बालगीते, हायकू या सारख्या त्यांच्या कवितांचे दोन संग्रह निघतील. अजूनही त्यांना काव्याबद्दल ओढ आहे. कवितासंग्रह निघावेत, कवितेला न्याय मिळावा अशी त्यांची स्वप्ने आहेत. कवीचे संवेदनाक्षम मन जागृत आहे. लौकिक अपयशाची पर्वा न करणे, अधिक भावजीवन व्यक्त करणे ही त्यांची इच्छा आहे.

ही काव्य लिहण्याची प्रेरणा नसती तर काव्यलेखन झाले नसते. समाजामध्ये जगण्याचे जिद्द, बळ या कवितेने निर्माण केले; असा त्यांचा आत्मविश्वास आहे. पु. ल. देशपांडे, शंकर वैद्य अशा अनेक कवींनी, लोकांनी त्यांचे कौतुक केले. ही एक दिलासा देणारी गोष्ट आहे, असे त्यांना वाटते. हिंदी, इंग्रजी भाषांतरे झाली व व्हावीत असणं प्रयत्न अंधश्रद्धेत करत आहे. रीसकांपर्यंत ही कविता पोहचू शकेल, असा प्रयत्न व्हायला हवा. चंद्रहास जोशी यांनी वार्डच्या विश्वकोषामध्ये त्यांच्या कवितांची हिंदी भाषांतरे केली आहेत.

या वाटचालीमध्ये त्यांच्या पत्नीने जबाबदारी पत्करली. जीवनाच्या कवितांच्या वाटचालीत सौ. नीलमी यांचा मोठा वाटा आहे. शिवाय कवितेने त्यांची साथ सोडली नाही. त्यांचा 'डोळे' हा काव्यसंग्रह १९७५ मध्ये प्रसिद्ध झाला. या पहिल्याच काव्यसंग्रहास रीसकांनी चांगली दाद दिली. महाराष्ट्र सरकार ने या पुस्तकास १९७६-७७ चे कवी केशवसूत पारितोषिक देऊन त्यांचा गौरव केला. जीवनात आधारपर्व आले

असतानाही त्यांनी कवितेचा छंद सोडला नाही. तो जोपासला. कविता हीच त्यांची काठी आणि दिवा आहे. निवडक साहित्याचे वाचन, मन, चिंतन यात ते आपला केवळ घालीकतात तोच त्यांचा विरंगुळा आहे. असे राम गोसावी याचे लौकिक व्यक्तित्व रीसकांवर प्रकाश टाकणारे आहे. ते मित्रजेचे दुसरे नागरिक आहेत.

३) राम गोसावी यांचे वाङ्मयीन व्यक्तित्व -

कवी राम गोसावी यांचे वाङ्मयीन व्यक्तित्व जीवनावर प्रकाश टाकणारे आहे. १९४५ साली कोल्हापूरच्या राजाराम मॅ कॉलेज-मध्ये असताना वार्षिकात त्यांची पहिली कविता प्रसिद्ध झाली. तेव्हापासून त्यांच्या कवितेने जीवनात प्रवेश केला. १९५३ पासून त्यांच्या काव्यलेखनास थोडी चालना मिळाली. १९६१ मध्ये त्यांची पहिली कविता 'पाक्षीक स्वराज्य' मध्ये प्रसिद्ध झाली. तेव्हापासून त्यांच्या कविता मराठीतील मासिकांतून, अनेक नियतकालिकांतून प्रसिद्ध होऊन, आकाशवाणीवर, दूरचित्रवाणीवर काव्यवाचनाचे कार्यक्रम झाले. परंतु हे सर्व काव्य संकीर्ण स्वरूपात प्रसिद्ध झाल्यामुळे त्यांच्या कवितेकडे पसरसे कोणाचे लक्ष गेले नाही.

कठीण, आर्थिक परिस्थितीतून कवीची काव्यनिर्मिती झाली. त्यातील निवडक कविता संग्रहमाने प्रसिद्ध कराव्या असे त्यांना तीव्रतेने वाटायचे. अनेक प्रकाशांकडे प्रयत्न केले पण यश येईना पदरमोड करत संग्रह काढण्याची इतकी आर्थिक सुस्थिती नव्हती. त्यामुळे संग्रह काढण्याचे स्वप्नच एक दिवास्वप्नच ठर पाहत होते. परंतु त्यांनी धीर सोडला नाही. कवितेवर त्यांची श्रद्धा होती. काव्यनिर्मितीच्या क्षणी माला जाणवणारी दुरदूर, तल्लीनता व काव्यनिर्मितीवर मिळणारा आनंद त्यांनी अनुभवला होता. आज ना उदया आपल्या कविताना न्याय मिळेल असा त्यांचा आत्मीयवास होता.

१९६५ साली राम गोसावी यांच्या दोन्ही डोक्यांना अचानक अंधत्व आले आणि आयुष्याची अधारयात्राच सुरु झाली.

१९४५ साली राम गोसावी कॉलेजात असल्यापासून काव्य रचीत पण अंधत्व आल्यावर त्यांच्या प्रीतिमेला कवितेला छ-या अर्थाने बहर आला. अतरीचे उमाळे प्रकट होऊ लागले. याबाबत ते म्हणतात,-
 "कविता हा क्षणभर करमणूकीसाठी किंवा प्रीसिध्दीसाठी केलेला शब्दांचा छटाटोप नसून माइया आशा आकाक्षा, माइया व्यथा, माझी स्वप्ने, माझे चिंतन यांना वाचा फोडणारी एक प्रभावी माध्यम आहे." २३

जीवनात अचानक अंधत्व आले तरी त्यांनी साहित्याचे वेड सोडले नाही. उलट कविता सखीला धरून राहिले. कविता सखीची साथ सोडली नाही. या गडद अधारात चाचपडणा-या, ठेचकाळणा-या आत्म्याला आनंद देणारी ती एक चैतन्यशक्ती आहे. त्यांच्या जीवनाला गती मिळाली आणि त्यांचे काव्य प्रसिध्द झाले. हेच त्यांच्या कवितांचे वेगळेपण आहे. दुर्दैवी जीवनात यश, किर्ती, पैसा यांच्यापासून कवी वीक्षित असला तरी कवितेने त्यांना मिळवून दिलेले आत्मीक समाधान लाख मोलाचे आहे.

कमळाच्या पाकळ्यात अडकून पडलेला भ्रमर उगवत्या सूर्याची किती आतुरतेने वाट पाहतो, तसा हा कवी आपले काव्य प्रसिध्द होण्याची वाट पहात होता. जीवनात ऐन उमेदीच्या वयात अचानक अंधत्व आले सारे जीवनच परावर्लंबीत झाले, याचे दुःख आणि त्यांच्या भावी अधारमय आयुष्याचे वैयर्थ्य त्यांना तीव्रतेने जाणवले. प्रकाशाच्या भुकेने व्याकुळलेला हा कवी म्हणतो--

"वाढ मे माये
 प्रकाशाची कोर
 दारी उभे
 व्याकळून" २४

राजकीय, सामाजिक, वैचारिक, कौटुंबिक या विविध विषयांवर त्यांनी काव्यलेखन केले. आता अंधत्वाने वाचन, निरीक्षण, अनुभव यावर मर्यादा पडल्या. ते प्रकट करायचे ते श्रवणातून व पूर्वानुभवातून. प्रथमतः त्यांना इंचलकरंजीच्या अखिल भारतीय मराठी साहित्य

संमेलनात काव्यवाचनाची संधी मिळाली तेव्हा त्याचे 'डोळे' ही कविता ऐकून संमेलनाचे अध्यक्ष प्रा. पु. ल. देशपांडे म्हणाले, - "जळगावच्या साहित्य संमेलनाने मराठीस बालकवी मिळाला तर या साहित्य संमेलनाने श्री. राम गोसावी हे नवीन कवी मिळवून दिले. हे या संमेलनाचे मोठे यश आहे." २५ डोळे ही कविता बारावीच्या पाठ्यपुस्तकात निवडली. मराठी साहित्य परिषदेने राम गोसावींना दरमहा रु. २५० इतके तहहयास मान-धन सुरु केले. मधु मंगेश सारखे साहित्यिक त्यांना भेटू लागले. त्याचे दोन संग्रह भारतीय एवढ्या कविता तयार आहेत.

सध्या राम गोसावी जपानी धर्तीच्या 'हायकू' ही करतात. कुसुमाग्रजांनी त्यांना गौरीवले कविवर्ये कुसुमाग्रजांच्या विशाखेने त्या काळात त्यांची काव्यवृत्ति जागवली. २६-२७ ऑक्टोबर २१ ला पुण्यात भरलेल्या आखिल भारतीय मराठी अपंग संमेलनाच्या दुस-या अधिवेशनात त्यांची कविसंमेलनाचे अध्यक्ष म्हणून निवड झाली. कराड-बाशी, आंबे-जोगाई, जळगाव, नांदेड, पुणे, मुंबई, अमरावती, रत्नागिरी, कोल्हापूर, सातारा, पणजी या सर्व संमेलनात काव्यवाचन केले. अध्यापनाच्या संमेलनात सक्रीय भाग घेतला.

पु. ल. च्या उत्स्फूर्त प्रदर्शनाने त्यांच्या जीवनातील सोनेरी रात्री उजाडल्या. अनेक नियतकालिकांतून त्यांच्या कवितांचे बाबत गौरव होत आहेत. प्रमुख वृत्तपत्रांनी परिचय लेखही छापले. त्यांचा काव्य-संग्रह लवकरच प्रसिध्द होणार म्हणून कै. आचार्य अत्रे यांच्या सुविध कन्या व दैनिक 'मराठा' च्या संपादका सौ. शिरीष पे यांनी त्यांची वेदना समजून त्यांच्या कविता निवडल्या व त्यांचा 'डोळे' हा पहिला कविता संग्रह प्रसिध्द केला. साहित्य संमेलनात निर्मीत्र कवींच्या काव्यवाचनात त्यांना कायम स्थान मिळाले. छोट्या, मोठ्या संमेलनाचे धुरीणत्व त्यांचेकडे चालत राहिले. 'अंधारबन' हा काव्यसंग्रह प्रसिध्द झाला. त्याला डॉ. अनुराधा पोतदारांची प्रस्तावना लाभलीच. समीक्षा करताना नरहर कुसुंदकरांनी लिहिले की, - "आपल्याचे मात जळगारे दुःख आपणच तटस्थपणे पाहिल्याक्या व्यथेची कविता होऊ शकत नाही. गोसावींना सतत जे करावे लागते ते हे त्यांना आपलेच दुःख तटस्थपणे न्याहकून

रसिकांच्या म्हापर्यंत नेऊन पोचवायचे आहे."२६

पुण्याच्या साधना प्रकाशनाने त्यांच्या कविता निवडून १९८८ साली 'अंतर्वेध' प्रातिनिधीक काव्यसंग्रह प्रसिध्द केला. त्यात काही अंध-अपंगाच्या कविता आहेत. शिवाय ६ वर्षांत लगेचच चौथा काव्य-संग्रह 'देवाघरचे दिवे' १९९४ मध्ये प्रसिध्द झाला. या संग्रहात ८४ कविता आहेत. त्यात सुद्धा अंध-अपंगाच्या आणि जक जक त्या सर्वच दुःखाच्या कविता आहेत. या संग्रहाला मराठीतील ज्येष्ठ लेखक व समीक्षक श्री.शंकर सारडा यांचे मार्गदर्शन व सहकार्य लाभल्यामुळे हा संग्रह प्रसिध्द झाला. शिवाय ग्रंथीवशेष प्रतिष्ठानच्या डॉ.सौ.निर्मला सारडा यांनीही खूप मदत केली. असे हे चार काव्यसंग्रह प्रसिध्द झाले.

निसर्ग सौंदर्याबद्दल विलक्षण प्रेम आस्तिक आणि श्रद्धाळू म्हा या सर्वांची ओढ म्हाला असल्यामुळे लहानपणापासून कवीला त्याचे सहाय्य कवीच्या म्हाला आनंद होतो. हे निसर्गवर्णनाच्या काही कवितांतून स्पष्टपणे दिसून येते. अंधाराने जीवन उध्वस्त करून टाकले असले तरी ते आव्हान स्वीकारून आपले आयुष्य सार्थकी लावले पाहिजे. जे आयुष्य जास्त आनंदीत व्हावे ठेवता येईल, किंवा व्यतीत करता येईल असा प्रयत्न केला पाहिजे, असे त्यांना वाटते. त्यामुळे त्यांचे दुःख सतत ओघळून सभोवतीच्या जीवनातील आनंदाचे क्षण नेमकेपणाने टिपून त्यांच्या आधाराने स्वतः आनंदीत राहणे, आणि दुस-यालाही आनंदीत करणे यासाठी त्यांची सतत धडपड असते. कवितांच्या माध्यमातून दुःख, निराशा इ. भावनांचे प्रकटीकरण झाले, तरी अशी कविता क्षणभर रसिकांचे म्हा सुन्न करून गेली तरी तिचा अंतिम परिणाम रसिकांना आनंद देण्यातच होतो. काव्य, नाटक, कथा, कादंबरी कुठल्याही साहित्य प्रकाराबद्दल जे दुःख साहित्यातून व्हावे, कथाप्रकारे, किती परिणामकारकरीत्या किंवा कलात्मक रीतीने प्रकट झाले याला महत्त्व असते. त्यामुळे सर्व कलांचा अंतिम हेतू रसिकांना आनंद देणे हाच असतो.

काव्यवाकनाला जाताना ते कोणालाही बरोबर घेऊन जातात. काव्य वाचून दाखवायला व लिहायला त्यांनी म्युकर कुलकर्णी ही व्यक्ती

ठेवली आहे. काव्यवाचन स्वतः करणे व दुस-याकडून करून घेणे यात फरक आहे. त्यांचे पूर्ण समाधान होत नाही. त्याला इलाज नाही. अपुरेपणावर उपाय नाही. त्यांचे वाचन भरपूर असल्यामुळे त्यांचा उपयोग होतो. दुःखामुळे, आधिक परीस्थितीमुळे, कौटुंबिक परीस्थितीमुळे दृष्टीहीन जीवनाच्या मध्यावरून मग भारावून जाणे, अधत्वाचा माला व्याचारी अनुभव यामुळे त्यांचे पडसाद वेगळे अपरिहार्य होते. अधत्वामुळे निराशा ही वाढती जखम आहे. कवितांमध्ये डोकावणे, काव्य जीवनानुभव मांडणे, आश्चर्य मानायला नको अशी त्यांची मनाची खंत अटळ आहे.

व्यासपीठावरून कोणती कविता म्हणणे निश्चित, इतर ते का श्रोते, वातावरण व परीस्थिती यांचा अंदाज घेऊन काव्यवाचन करतात. समुदाय इतर कवींच्या सादर कविता निवड करतात. त्यावर आघात करतात. सर्व कवितांचे मनावर टेंशन असते. रीसकांची चांगली दाद मिळते. त्यामुळे मानसिक समाधान ही एक प्रेरणाशक्ती आहे. वर्षभर उत्साहाची प्रेरणा असते. त्यामुळे आत्मविश्वास वाढतो. रीसक डोळस गुणवत्तेवर लक्ष देऊन मोजक्या कविता निवडणे, वाचन करून निवडक कवितांची उजळणी करून ठेवणे, असे नियोजन असते.

कविताला त्यांनी बंधन घातले नाही. आपल्या स्वतःच्या जीवनात पडसाद उमटतात. शक्यतो स्वतःच्या अनुभवांमुळे कविता लिहायचा कल असतो. म्हागाई, संप, अतिरम्याच्या गोष्टी, स्वतःचे भावीविषय, भोवतालची फारसी ओढ नाही, असे त्यांच्या काव्याचे स्वरूप आहे.

कलावंताची कला आणि जीवन हे एकसम असतात. जीवनातील भयानकता, दाहकता, वैफल्य, उध्वस्तता ही जेव्हा कलेच्या किंवा साहित्याच्या स्मात प्रकट होते तेव्हा अतिम परिणाम अतिकरणात आनंद देणे हाच असतो. या कलानंदातून त्यांना फक्त आत्मिक शांती मिळते. ही शांती गोसावींना मिळते.

दृष्टीहीनतेमुळे काव्यवाचनाची व काव्य लिहण्याची त्यांना फारच अडचण होते. त्यामुळे काव्य प्रसिध्द होण्यासाठी त्रास होतो.

काव्यीनिर्मिती तशी अल्पच आहे. असे राम गोसावी यांचे वाङ्मयीन व्यक्तित्व आहे.

४) राम गोसावी यांचा काव्यीवषयक दृष्टिकोण -

राम गोसावी यांचा काव्यीवषयी दृष्टिकोन वेगवेगळ्या अनुभवातून आलेला आहे. जीवनात बरेवाईट अनुभव आले ते सारेच कवितेत येऊ शकले नाहीत. पण त्यातले उत्कट अनुभव कवितेतून मांडण्याची, साकार करण्याची तळमळ मनाला लागून राहते. अशी तळमळ लागली तरच त्यातून सखादी चांगली कविता आकार घेते.

राम गोसावी एकाएकी जीवनाच्या खोल अधाराच्या दरीत कोसळले घर्मक्षणी दगा दिला. खळलेल्या अधार लाटांनी भयग्नस्त झालेला कवी मनाने विश्वाच्या दृश्यात्मक स्वरभाषी नियतीच्या क्रूर आघातामुळे संबंध तुटल्या मनाची व्यथा व्यक्त करणे साहजिकच आहे. पण ही व्यथा जीवघेण्या अशा अनुभवातून तातून, सुलाखून निघाली असल्यामुळे तिला सच्चा सूर सापडला आहे. हा 'सच्चा सूर' हेच श्री राम गोसावी यांच्या कवितेचे खरे सामर्थ्य आहे.

अर्थ - अपंगांना साहित्य सुविधा कशा द्याव्यात हे सांगताना ते म्हणतात -

१) अर्थ अपंगांचे किमान सखादे पुस्तक प्रकाशकांनी प्रसिध्द करावे.

२) या प्रकाशनासाठी शासनाने अनुदान द्यावे.

३) त्यांच्या गुणवत्ता प्रचुर साहित्याचा अनुवाद इंग्रजीत व अन्य भारतीय भाषांत नॅशनल बुक ट्रस्टने करावा.

४) अर्थ - अपंगांना लेखनीक व वाचक पुरवावा.

५) पुस्तके खरेदीसाठी मदतनीसासाठी शासकीय मदत व्हावी.

६) अपंग साहित्यकांना प्रवास, आरोग्यरक्षण वेगळेसाठी तहहयात मानधन द्यावे.

७) अर्थ - अपंगासाठी धंदेवाईक शिक्षणाच्या सुविधा तालुका, ग्रामस्तरावर कराव्यात.

८) त्यांच्या मुलांना नोक-या राखीव ठेवाव्यात.

२) मानवतेच्या दृष्टीने रेल्वे व बस यात सर्वांनी मदत करण्याची दृष्टी ठेवावी.

१०) ग्रंथालयांनी किंवा वर्गणी पुस्तके दयावीत.

११) प्रकाशकांनी त्यांना सवलतीने ग्रंथ दयावेत."२७.

अशा सोयी व्हाव्यात हा दृष्टिकोन आहे.

जीवनात जरी अंधारपर्व आले तरी जीवनाच्या हरवलेल्या चैतन्यमय प्रकाशमय 'किंवा-याच' चा शोध घेणे हा कवींमत्ताचा ध्यास आहे. या खडतर जीवनात सहधर्म्यारणी विषयीची कृतज्ञता अत्यंत तरलपणे व्यक्त झाली आहे. कवी म्हणतो, -

"माझिया कुडीची तुच मे चेतना
राहू तुझ्याविन कैसा मी मे"२८

किंवा

"आता तूच काठी तूच दिवा
तुझा सम्ये हात हाती हवा."२९

अशी प्रेममय मागणी कवी करतो. राम गोसावी आपल्या दुःखाकडे तटस्थ वृत्तीने पाहू शकले म्हणूनच ते सम्ये कविता लिहू शकले. सभोक्तालया रसरसत्या जीवनावर व नवनवीन लावण्याकळा ल्यालेल्या या सजीव सृष्टीवर प्रेम करणा-या कवीची दृष्टी गेलीच तसा कवी अतिमूख झाला. दुःखाची यातना आणि एकलेपणाची जाणीव तीव्र झाली.

परंतु याच काळात त्यांच्या कविता सखीने त्याला सावरून धरले. कवीचा हात तिने आपल्या हातात धरला आणि बाह्यसृष्टीची सौंदर्यकला, अंतरंगीचा अगाध, अनंत विश्वातच भरवून दिली. म्हणून तर कवी त्यांच्या काव्यातून चैतन्याचे फूली मोजत असतो आणि चैतन्याच्या पाटात प्रवाहित होतो. कविता हीच त्यांची चैतन्यशक्ती आहे.

राम गोसावींच्या मते, शिवाय भोक्तालया निसर्ग, प्राणी, समाज, राजकीय परिस्थिती इ. अनेक गोष्टींचा परिणाम म्हावर सतत होत असतो. त्यातल्या काही घटना हादरून टाकणा-या असतात. आणि त्यातून अनेक वेळा काव्यानिर्मितीला चालना मिळते. म्हाला सतत

अस्वस्थ टोचणी लावणा-या अशा अनेकीं वध प्रसंगातून काव्यनिर्मितीला प्रेरणा मिळते. किंवा जीवनातील अत्यंत आनंदाचा व तृप्तीचा क्षण हे कवितेचा विषय बनू शकतो. तशीच स्वतःच्या दुःखाच्या क्षणीही कविता निर्माण होते. तसेच दुस-याचे दुःख स्वतःच्या दुःखाइतकेच असते. दुस-याच्या दुःखाने मग अस्वस्थ होते. मग एकरस होणे हे कवींच्या बाबतीत सहज शक्य असते. त्याचे संवेदनाशलमग असल्यामुळे इतरांचे दुःखही तो अत्यंत प्रभावी रीतीने काव्यातून साकार करतो. यालाच प्रतिभेची किमया असे म्हणतात. असा त्यांचा काव्यविषयक दृष्टिकोन आहे.

५) निष्कर्ष-

वरील सर्व विवेचनावरून सहजपणे लक्षात येईल की राम गोसावी ह्यांची कविता ही मराठी कवितेतील एक वेगळीच म्हाट आहे. अर्वाचीन मराठी कवितेने आशयातील विविधतेबरोबरच रचनेतही नवता आणली. या नवतेचे नाते आशयाच्या वास्तविकीशी जाऊन मिळते. आधुनिक समाजजीवनातील वास्तवाची विदारकता संवेदनाशील मनाला अस्वस्थ करू लागते. अशा अस्वस्थ मनोवृत्तीचे उत्कट प्रतिबिंब प्रथम कवितेत अवतरते. मग ते इतर वाङ्मयीन प्रवृत्तीतून प्रवाहीत होत असते.

कवींच्या भाववृत्तीचा उद्रेक म्हणजे त्यांची भावकविता असते. कवी राम गोसावी यांचा वाङ्मयीन पिंड कवीचा आहे. त्यांनी विपुल काव्यवाचनही केलेले आहे. पूर्वकालीन व समकालीन मराठी कवितेच्या सहवासात वाढलेले त्यांचे कवीमग काव्यपसवराम होऊ पाहत असतानाच नियतेने त्या कोमल मावर कठोर प्रहार केला. अंधत्वाने प्रकाश कायमचा मिळून टाकल्याने निर्माण झालेली वेदना काव्यरस घेतो. ती सखी बनून जीवनाचा आधार होते. त्या आधारावर कवीने केलेली काव्यात्म वाटचाल म्हणजे 'डोके' आणि 'अंधारबन' हे दोन काव्यसंग्रह, त्यानंतरची त्यांची विपुल काव्यनिर्मिती, त्यांचा जीवनाविषयक दृष्टिकोन स्पष्ट करते. अंध - अर्पण कवीचा जीवनाविषयक दृष्टिकोन अंधत्वसापेक्ष

असला तरीही त्यामागेही अनुभवीवशव दडलेले दिसते. त्यांचा काव्य
आणि कवीकडूनही उच्च कलावंतांच्या कोटीतील आहे.
सुखदुःखाचा उत्कट आणखीकार म्हणजे कीर्ता अशी त्यांची धारण
योग्य ठरते.

====X=====

xxx संक्षेप टीपा xxx
=====

- १) रवीन्द्र घवी : 'प्रदीक्षणा' खंड दुसरा
कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन पुणे,
आवृत्ती पहिली सन १९९१ प्रकाशन क्र.१०८३
पृ.७
- २) रा.अ.काळेल : 'नवकीर्तये एक तप'
मोहर ग्रंथमाला पुणे. सन १९६०
पृ.१७
- ३) तैत्रव पृ.१८
- ४) तैत्रव पृ.२४
- ५) तैत्रव पृ.३
- ६) तैत्रव पृ.४
- ७) तैत्रव पृ.६
- ८) तैत्रव पृ.६
- ९) तैत्रव पृ.७
- १०) तैत्रव पृ.९
- ११) तैत्रव पृ.१०
- १२) तैत्रव पृ.१२
- १३) तैत्रव पृ.११
- १४) तैत्रव पृ.१३, १४
- १५) तैत्रव पृ.५८
- १६) रवीन्द्र घवी : 'प्रदीक्षणा' खंड दुसरा
उ.नि. पृ.१३
- १७) रा.अ.काळेल : 'नवकीर्तये एक तप'
उ.नि. पृ.३९
- १८) रवीन्द्र घवी : 'प्रदीक्षणा' खंड दुसरा.
उ.नि. पृ.२१

- १९) आनंद यादव : 'ग्रामीण साहित्य स्वरम आणि समस्या'
 मेहता पब्लिशिंग हाउस चित्रशाळा पुणे.
 प्रथमावृत्ती एप्रिल १९७९
 पृ. ३
- २०) प्रा. चंद्रकुमार नलगे : 'दिलत आत्मकथन' प्रकाशक गुलाबराव
 डॉ. गंगाधर पानतावणे: मास्तराव कारले. सुरेश एजन्सी, पुणे.
 प्रथमावृत्ती २६ जानेवारी १९८६.
 पृ. ४, ५
- २१) रेवीन्द्र घवी : 'प्रदीक्षणा' खंड दुसरा
 उ.नि. पृ. ३०
- २२) नागेश बंड : 'आरती त्रैमासिक'
 'डोळे' आणि 'अंधारबन' लेख जानेवारी १९८५
 पृ. २२
- २३) सिर्सीलया काळोली: 'केसरी'
 काळोळीशेखर प्रकाशरेखा कोरणारा कवी
 लेख ऑक्टोबर १९९१
- २४) राम गोसावी : 'अंधारबन' काव्यसंग्रह
 विशाखा प्रकाशन पुणे, प्रथमावृत्ती
 १ ऑगस्ट १९८०
- २५) दि.
 पृ. २५
- २५) दि. रा. धोरपडे : 'जनप्रवास' अंधारबनातील
 डोळस राम गोसावी लेख ऑक्टोबर १९९१
- २६) नरहर कुरंदकर : 'अंधारबन' काव्यसंग्रहा तील लेख
- २७) दि. रा. धोरपडे : 'जनप्रवास'
 उ.नि.
- २८) राम गोसावी : 'डोळे' काव्यसंग्रह
 परचुरे प्रकाशन मीन्दर, मेहता भवन गिरगाव,
 मुंबई. प्रकाशन क्रं. ४७१ आवृत्ती पहिली १९७५
 पृ. २२
- २९) तैत्रय : पृ. २